

Nam Norbert deel aan de Rometocht van 1110-1111?

Alvorens de beruchte tocht van koning Hendrik V naar Rome te beschrijven, moet eerst een afdoend antwoord gezocht worden op de vraag of Norbert wel zeker deze expeditie heeft meegemaakt. Slechts één bron meldt uitdrukkelijk dat Norbert er bij was en wel als kapelaan van de keizer. Het is de monnik Herman in zijn verhaal over het herstel van de Doornikse abdij, waarin hij ook even de levensgeschiedenis van Norbert in één paragraaf samenvat¹⁾.

In dezelfde paragraaf zegt Herman dat nog geen dertig jaar zijn verlopen sedert Norberts bekering²⁾, wat wel een idee geeft over de tijd van opstellen van deze tekst. Volgens zijn eigen woorden zou Herman die bekering in 1111 moeten plaatsen en zou men zodoende moeten stellen dat hij omstreeks 1140-1141 deze passage heeft geschreven. Toch vindt men in een ander werk van Herman, het boek der wonderen, dat Norbert bij het begin van zijn bekering het Keulse bisdom en zijn verwanten verliet³⁾, wat dan zijn "bekering" dicht bij 1118 zou brengen. Deze laatste interpretatie wordt des te waarschijnlijker als men bedenkt dat "*conversio*" in het middeleeuws Latijn slechts zelden de betekenis heeft van een bekering uit een minder volmaakt leven, doch vrijwel altijd een toetreden tot de religieuze stand of een overgang naar een strengere levens-

¹⁾ *Ex Herimanni historia restorationis abbatae Tornacensis, MGH., SS., 12, blz. 662: "85. Quidam clericus, nomine Norbertus, qui in eadem captione capellanus imperatoris fuerat, videns tantam nequitiam domini sui regis, poenitentia ductus, et absolutione accepta, secularem vitam relinquens, in Franciam venit et..."*. Dezelfde tekst vindt men ook uitgegeven in *MGH., SS., 14, blz. 315, cap. 86*.

²⁾ *De restauratione...*, blz. 662: "Nam cum necdum conversionis eius tricesimus annus sit..." Het is echter niet zo duidelijk vanaf welk jaar Herman begint te tellen, 1111, 1115 of 1118. Volgens de datering van deze bron dient men te denken aan 1118. In een ander bekeringsverhaal, nl. in het *Liber miraculorum...*, *MGH., SS., 12, blz. 659*, bedoelt Herman trouwens blijkbaar met "in principio conversionis" het tijdstip waarop Norbert het Keulse verlaat en naar Frankrijk komt, dus 1118. Zie volgende voetnoot.

³⁾ *De miraculis S. Mariae Laudunensis, MGH., SS., 12, blz. 659: "Domnus siquidem Hugo Praemonstratensis abbas michi nuper narravit, quod in principio conversionis suae cum ecclesiam Coloniensem et parentes suos idem Norbertus reliquisset, Valencenias..."*.

wijze⁴). Het woord wordt door Herman dan ook niet gebruikt voor de omkeer die Norbert in 1111 te Rome zou hebben doorgemaakt, maar wel voor het begin van zijn levenswijze als rondtrekkend prediker⁵).

Wat de geloofwaardigheid van Herman als geschiedschrijver aangaat, moge hier nogmaals gewezen worden op het feit dat zijn verhaal over Norbert uitsluitend op mondelinge overlevering steunt. Herman was nooit ooggetuige en reeds vroeger werd aangetoond dat voornamelijk zijn relaas over de verkiezing van Norbert tot aartsbisschop verregaand gefantaseerd is. M. Manitius en G. Niemeyer hebben de waarheidswaarde van deze gegevens sterk overgewaardeerd⁶), zodat het niet overbodig is de vraag te stellen of Herman ook hier zich niet heeft laten meeslepen om een mooi hagiografisch verhaaltje in Norberts schoenen te schuiven.

De andere premonstratenzer bronnen reppen met geen woord over Norberts deelneming aan de Rometocht van 1110-1111. Slechts één premonstratenzer bron bericht over de gevangenneming van de paus in 1111, nl. het *chronicon* van Robrecht, kanunnik van Sint-Marianus te Auxerre uit het begin van de 13de eeuw. In een tiental regels wordt daar de wandaad van Hendrik V beschreven en afgekeurd, doch over Norbert geen woord⁷). De verklaring hiervoor ligt niet in het feit dat het hier om een wereldkroniek gaat, waarin alleen de belangrijkste feiten aan bod

⁴) Vele voorbeelden in C. DUCANGE, *Glossarium mediae et infimae Latinitatis*, dl. 2, Parijs, 1842, blz. 583-584. De eerste betekenis vindt men ook vermeld in J.F. NIERMEYER, *Mediae Latinitatis lexicon minus*, Leiden, 1976, blz. 271. Een duidelijk voorbeeld waar "conversus" betekent "in het klooster gaan" vindt men o. m. in de oorkonde van 1160 voor de intrede van Hendrik de Blinde te Floreffe, uitg. V. BARBIER, *Histoire de l'abbaye de Floreffe*, dl. 2, Namen, 1892, blz. 18-19, nr. 32 (conversus et frater). Zie eveneens H. GRUNDMANN, *Adelsbekehrungen im Hochmittelalter. Conversi und nutriti im Kloster*, in *Adel und Kirche. Gerd Tellenbach zum 65. Geburtstag...*, Freiburg, Basel, Wenen, 1968, blz. 325-345. De artikels van L. MILIS, *La conversion en profondeur: un processus sans fin*, in *Revue du Nord*, 1986, LXVIII, nr. 269, blz. 487-496, en van H. PLATELLE, *Le thème de la conversion à travers les oeuvres hagiographiques d'Hucbald de Saint-Amand*, *ibidem*, blz. 511-529, behandelen eerder de kerstening.

⁵) Zie noot 3.

⁶) Zie daarover het artikel: *Herman van Doornik en Norbertus*, in *Anal. Praem.*, 1972, XLVIII, nr. 1-2, blz. 126-131.

⁷) *Roberti canonici S. Mariani Autissiodorensis*, MGH., SS., 26, blz. 229. Zie over deze bron N. BACKMUND, *Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber des Prämonstratenserordens*, Averbode, 1972, blz. 260-267. Over Sint-Marianus te Auxerre, dep. Yonne, N. BACKMUND, *Monasticon Praemonstratense*, dl. 2, Straubing, 1952/1955, blz. 475-477; B. ARDURA, *Abbayes, prieurés et monastères de l'ordre de Prémontré en France des origines à nos jours. Dictionnaire historique et bibliographique*, Nancy, 1993, blz. 85-89.

zouden komen. De auteur behandelt immers wel de *Wanderprediger*⁸⁾, en later ook Norbert, doch pas vanaf het Concilie van Reims van 1119.

De kroniek van Burchard en Koenraad van Ursberg, uit de eerste helft van de 13de eeuw⁹⁾, verhaalt dat Norbert met de keizer naar Rome trok en daarvan teruggekeerd, ziek werd en stierf¹⁰⁾. Hier wordt dus duidelijk de Rometocht van 1132-1133 met Lotharius III bedoeld en niet die van 1110-1111 met Hendrik V. Men kan zich echter afvragen of de auteur hier niet normalerwijze twee Rometochten van Norbert had moeten vermelden.

De *Vitae Norberti* vangen aan bij het jaar 1115 en brengen een heel ander bekeringsverhaal, namelijk dat van de plotselinge bekering op de weg naar Vreden, naar het model van de tocht van Paulus naar Damascus¹¹⁾. Het is echter mogelijk dat de hagiografen juist op deze wijze de betrokkenheid van Norbert bij de gevangenneming van de paus wilden in het duister laten. De *Gesta* van de aartsbisschoppen van Maagdenburg, die eveneens een korte biografie van Norbert bieden, vermelden wel dat hij dikwijls in het paleis van keizer Hendrik V verbleef, maar zwijgen over de Rometocht van 1110-1111¹²⁾.

Geen enkele biograaf van Norbert tot op heden heeft de vraag gesteld of Norbert wel aan de Rometocht van Hendrik V heeft deelge-

⁸⁾ *Ibidem*, blz. 229. Robrecht van Arbrissel, Bernard van Tiron, Vitalis van Savigny en Radulf van La Futaie worden hier als "Wanderprediger" en ordetichters genoemd, zonder vermelding van Norbert. "La Futaie" is de naam van één rivier en drie plaatsen, zie L. MAITRE, *Dictionnaire topographique du département de la Mayenne*, Parijs, 1878, blz. 138. De bedoelde plaats is wellicht: dep. Mayenne, ar. Mayenne, kant. Landivy.

⁹⁾ Zie over deze tekst o. m. de artikels van C.L. NEEL, *The Historical Work of Burchard of Ursberg*, verschenen in *Anal. Praem.*, van 1982, LVIII, tot 1985, LXI.

¹⁰⁾ *Burchardi en Cuonradi Urspergensium chronicon*, MGH., SS., 23, blz. 342: "Clauerunt etiam illis temporibus viri venerabiles sanctus Bernhardus Clarevallensis abbas, qui in multa facundia postmodum librum ad Eugenium papam conscripsit et contra Petrum Baiolardum haereticum firma disputatione contendit. Beatus quoque Norbertus, institutor Premonstratensis ordinis, in ecclesia Magdeburgensi, quam Parthenopolim vocant, archiepiscopus extitit. Ipse cum imperatore Romam ivit indeque reversus infirmitate correptus brevi tempore post cursum presentis vitae complevit."

¹¹⁾ Daarover P.F. LEFEVRE, *L'épisode de la conversion de S. Norbert et la tradition hagiographique du "Vita Norberti"*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, 1961, LVI, blz. 813-826, en W.M. GRAUWEN, *Norbert, aartsbisschop van Maagdenburg, 1126-1134*, Brussel, 1978, blz. 36.

¹²⁾ *Gesta archiepiscoporum Magdeburgensium*, MGH., SS., 14, blz. 412: "...quem in suo sepius habebat palatio imperator Heinricus...". De schrijver bewijst hiermee op de hoogte te zijn van de heersende gewoonten. De hofkapelaans waren inderdaad niet vast aan het hof verbonden, maar bleven slechts tijdelijk in het gevolg van de rondtrekkende koning.

nomen. Zij hebben allen de uitspraken van Herman kritiekloos aanvaard¹³). Toch was er echt wel reden om vooraf deze vraag te stellen. In geen enkele oorkonde van Hendrik V op de Rometocht gegeven komt Norberts naam voor¹⁴). Evenmin vindt men hem vermeld in de vele verhalende bronnen betreffende de Rometocht¹⁵). Indien dit stilzwijgen der bronnen nog enigszins kan worden verklaard door de overweging dat Norbert tenslotte op dat ogenblik nog geen hoge functie uitoefende en aldus normalerwijze in de schaduw bleef van zijn heer, aartsbisschop Frederik I van Keulen, dan had toch de ernstige kritiek die reeds Wilhelm von Giesebrecht en na hem Gerold Meyer von Knonau hadden uitgebracht op de bewering van de monnik Herman, argwaan moeten wekken en tot verder onderzoek aansporen. W. von Giesebrecht had immers reeds in 1890 doen opmerken dat Herman aan Norbert een rol toebedeelde in de gebeurtenissen te Rome, doch dat de *Vita Norberti* daarover met geen woord rept¹⁶). G. Meyer von Knonau stemde in met deze mening dat de uitspraak van Herman moest worden afgewezen¹⁷).

¹³) Dit geldt zelfs voor uitstekende historici als A. HAUCK, *Kirchengeschichte Deutschlands*, dl. 4, Leipzig, 1925 (5de uitg.), blz. 369: "...als Glied der königlichen Kapelle war er Zeuge der denkwürdigen Verhandlungen im Februar 1111" en H. GRUNDMANN, *Gottfried von Cappenberg (1097-1127)*, in *Westfälische Lebensbilder*, Münster, 1959, blz. 9: "Er [Norbert] war in jungen Jahren Kanoniker am Viktorstift in Xanten, vielleicht auch am Kölner Domstift geworden und hatte 1111 als kaiserlicher Kaplan am Romzug Heinrichs V. teilgenommen."

¹⁴) Deze vaststelling levert geen strikt bewijs, aangezien ook b. v. kapelaan David in geen enkele oorkonde voorkomt, zie Fr. HAUSMANN, *Reichskanzlei und Hofkapelle unter Heinrich V. und Konrad III.*, Stuttgart, 1956, blz. 84 en 85. Wel komt hij voor in drie verhalende bronnen, zie Fr. HAUSMANN, *Ibidem*, blz. 83-84, terwijl dat voor Norbert slechts in één bron het geval is.

¹⁵) Vele verhalende bronnen vermelden slechts kort de meest opvallende gebeurtenissen, vooral dan uiteraard de gevangenneming van de paus. Een eerste schifting inzake de betrouwbaarheid van de bronnen werd reeds gemaakt door D. SCHAEFER, *Quellen für Heinrichs V. Romzug*, in *Historische Aufsätze dem Andenken an Georg Waitz gewidmet*, Hannover, 1866, blz. 153-155.

¹⁶) W. VON GIESEBRECHT, *Geschichte der deutschen Kaiserzeit*, dl. III, 2, Leipzig, 1890, blz. 1211-1212: "Wann Hermann von Tournay (MG. XII. 662) den h. Norbert in die römischen Vorgänge zu jener Zeit verflucht, so erregt große Bedenken, daß hiervon nicht einmal die Vita Norberti spricht. Glaubwürdig erscheint dagegen, was Otto von Freising im Chronicon VII. 14 von dem damaligen Auftreten des Erzbischofs Konrad von Salzburg erzählt."

¹⁷) G. MEYER VON KNONAU, *Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Heinrich IV. und Heinrich V.*, dl. 6, Leipzig, 1907, blz. 282, noot 50: "Wenn in Folgenden — c. 86 — noch der spätere Erzbischof Norbert von Magdeburg mit den römischen Vorgängen in Berührung gebracht wird: Quidam clericus nomine Norbertus, qui in eadem captione capellanus imperatoris fuerat, videns tantam nequitiam domini sui regis, poenitentia duc-

Dat de *Vitae Norberti* de gebeurtenissen te Rome niet vermelden en zelfs de deelneming van Norbert aan deze expeditie verzwijgen, is juist. Men kan zelfs verder gaan dan Wilhelm von Giesebrecht en aanstippen dat Herman, voor zover bekend, de enige bron is om deze gebeurtenis te vermelden. Toch is de opwerping van de beide Duitse geleerden misschien iets minder zwaarwegend dan men op het eerste gezicht zou menen. De auteurs van de *Vitae* beginnen nu eenmaal hun verhaal in het jaar 1115. Daarna grijpen ze wel even, heel kort en vaag, terug naar de afkomst van Norbert, maar de gebeurtenissen die hen interesseren vangen pas aan in 1115. De reden van deze lacune kan zijn dat de auteurs over de jeugd van Norbert niets wisten, maar eerder nog dat zij die periode als onbelangrijk beschouwden voor hun verhaal dat, naar hun mening, pas bij de “bekering” van Norbert een waardige aanvang kon vinden.

Toch blijft het ontbreken van de jeugdperiode in de *Vitae* enigszins ongewoon. De meeste *Vitae* verhalen die periode van hun heilige wel, zelfs als de auteur over geen enkel concreet gegeven beschikte. Dit gedeelte van de *Vitae* bevat dan ook het meest conventionele gemeenplaatsen, zoals daar zijn: voorspellingen van de geboorte en latere grootheid, die ook in de *Vitae Norberti* voorkomen, voortekenen van heiligheid vanaf de prille levensjaren, jeugdige onschuld die het hele leven wordt bewaard ofwel een losbandige en zondige jeugd die door Gods genade spectaculair wordt beëindigd in een “bekering”, die eveneens conventioneel wordt beschreven en meestal gekopieerd op beroemde voorbeelden zoals Sint-Paulus’ bekering.

Indien de *Vitae Norberti* de jeugd van Norbert uitvoeriger hadden behandeld, dan was dat waarschijnlijk op de gebruikelijke conventionele manier gebeurd, zodat daaruit weinig zekerheid te oogsten zou zijn geweest. Toch blijft een aanvang van een *Vita* halfweg het leven van de heilige een ongewoon feit waarvoor een verklaring dient gezocht. Men kan zich terecht afvragen of de auteurs daardoor juist niet de gebeurtenissen van 1110-1111 hebben willen wegmoffelen. Zij kunnen best van oordeel geweest zijn dat Norberts betrokkenheid bij deze expeditie niet tot zijn glorie bijdroeg en ze daarom hebben weggelaten¹⁸). Daardoor

tus pedibus domni papae se prostravit, et absolutione ab eo suscepta, secularem vitam relinquens —, so ist mit GIESEBRECHT, III, 1211 u. 1212, in den “Anmerkungen”, diese Aussage wohl abzulehnen (SS. XIV, 315).”

¹⁸) Hierbij moet men nochtans rekening houden met het feit dat vooral de Duitse bronnen niet noodzakelijk aan de kant van de paus staan en evenmin steeds de contacten van

verviel dan ook de mogelijkheid om het bekeringsverhaal van de monnik Herman te weerhouden, maar een bekering gemodelleerd naar die van Sint-Paulus op weg naar Damascus moet de middeleeuwse hagiografen veel mooier hebben toegeschenen dan een omkeer te Rome waaruit de lezer een pijnlijke herinnering aan de beruchte Rometocht van 1110-1111 moest overhouden.

Anderzijds zal men in Norberts leven naar aanknopingspunten met de Rometocht moeten zoeken. De vermelding dat Hendrik V in 1113/1114 eerst aan Norbert het bisdom Kamerijk zou hebben aangeboden en daarna pas aan Burchard (1114-1130), kan een aanwijzing in die richting leveren¹⁹). Dat een bisschopszetel vaak als een beloning werd aangezien voor een zware Rometocht, lijkt geen twijfel²⁰). Eveneens is het een bekend feit dat de kapelaans over het algemeen bisschopskandidaten waren die zich trachtten te onderscheiden om voor promotie in aanmerking te komen. Wel heeft men beweerd dat Hendrik V nog slechts af en toe zijn kapelaans tot bisschop verhief en dat de hoge adel minder daaraan was geïnteresseerd²¹). Toch kan een eventuele aanbieding van het bisdom Kamerijk de hypothese van een deelneming aan de Rometocht versterken. Doch, zoals reeds aangetoond²²), kan een dergelijke aanbieding niet zonder meer worden bewezen, zodat ze ook niet als vaststaand argument voor de deelname aan de Rometocht kan worden aangevoerd.

hun oversten met de koning willen verdoezelen, maar ze integendeel als een eer beschouwden, zie b. v. de *Annales Corbeienses*, MGH., SS., 3, blz. 7: "1111. Heinricus quintus Romam cum expeditione profectus, apostolicum cepit. Postea absoluto, ei satisfaciens coronatus est; ubi etiam abbas Corbeiensis affuit." De bedoelde abt van Corvey moet Erkenbert (1107-1128) geweest zijn, aldus A. FRANZEN, art. *Corvey*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. 13, Parijs, 1956, kol. 923. Zie de bul voor Corvey in J. L. nr. 6306 (4680).

¹⁹) Zie daarover het artikel: *Heeft Norbert in 1113/1114 de bisschopszetel van Kamerijk geweigerd?*, in *Anal. Praem.*, 1992, LXVIII, nr. 3-4, blz. 196-208.

²⁰) Evenals Burchard werd ook een andere kapelaan van Hendrik V, David, die de Rometocht diende mee te maken om Hendriks publiciteit te verzorgen, later bisschop, nl. van Bangor in Noord-Wales (1120-1139) op 4 april 1120, zie G. MEYER VON KNONAU, *Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Heinrich IV. und Heinrich V.*, dl. 6, Leipzig, 1907, blz. 124; Fr. HAUSMANN, *Reichskanzlei und Hofkapelle...*, Stuttgart, 1956, blz. 84; R. GRAHAM, art. *Bangor*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. 6, Parijs, 1932, kol. 496; D.P. KIRBY, art. *Bangor*, in *Lexikon des Mittelalters*, dl. 1, München, Zürich, 1980, kol. 1407-1408.

²¹) Aldus C. SERVATIUS, *Heinrich V, 1106-1125*, in *Kaisergestalten des Mittelalters*, uitg. H. BEUMANN, München, 1984, blz. 142: "Nur noch vereinzelt ernannte Heinrich V. ehemalige Kapelläne zu Bischöfen. Bei schwindenden Pfründenbasis waren Angehörige des Hochadels immer seltener zum Eintritt in die königliche Kapelle bereit."

²²) Zie het artikel: *Heeft Norbert in 1113/1114 de bisschopszetel van Kamerijk geweigerd?*, in *Anal. Praem.*, 1992, LXVIII, nr. 3-4, blz. 196-208.

Ten tijde van Hendrik V bestond er aan het koninklijk hof nog geen georganiseerde bureaucratie. Naast de kanselier, die tegelijk leider van de hofkapel was, bleven tussen 1105 en 1125 slechts drie notarissen bekend²³). Anderzijds werd wel reeds aangestipt dat Hendrik V vooral geholpen werd door een arrivistische ministerialiteit, die ook het hoofdcontingent van zijn gevolg uitmaakte op de Rometocht van 1110-1111²⁴). Door de steun van de ministerialen kon hij zich tegen de hoge adel verzetten.

Ook al blijft het vooralsnog onvoldoende bewezen dat Norbert de Rometocht van 1111 heeft meegemaakt, toch kan het nuttig zijn de bronnen omtrent deze expeditie na te speuren om nauwkeuriger te zien of ergens Norberts spoor kan worden teruggevonden. Onze speciale aandacht zal moeten gaan naar de bronnen over Frederik I uit het geslacht van Schwarzenburg en Rötz bij Cham²⁵), aartsbisschop van Keulen (1100-1131), wiens aanwezigheid op deze tocht meermaals is betuigd. In de jaren 1111-1112 was Norbert immers hoogstwaarschijnlijk kapelaan van de aartsbisschop²⁶), en zal zich dus wellicht in het gezelschap van zijn heer hebben opgehouden. Misschien is het niet nutteloos hierbij op te merken dat in het Keulse ministerialenrecht, uit het midden van de twaalfde eeuw, aan de ministerialen de plicht wordt opgelegd hun aartsbisschop over de Alpen te volgen bij gelegenheid van een keizerskroning. Deze verplichting gold weliswaar enkel voor de ministerialen die meer dan vijf mark aan inkomsten van de aartsbisschop in leen hielden²⁷), maar naar analogie daarvan werd wellicht deze leendienst ook door de lagere geestelijken als een verplichting gevoeld. Tot de Rometocht van Hendrik V was door de rijksvorsten besloten in januari 1110 te Regensburg en op Pasen, 10 april, te Utrecht. Van dan af was de

²³) Aldus C. SERVATIUS, *Heinrich V. 1106-1125*, in *Kaisergestalten des Mittelalters*, uitg. H. BEUMANN, München, 1984, blz. 141.

²⁴) Aldus C. SERVATIUS, *Heinrich V. 1106-1125*, in *Kaisergestalten des Mittelalters*, uitg. H. BEUMANN, München, 1984, blz. 142.

²⁵) Zie H. FUHRMANN, *Deutsche Geschichte im hohen Mittelalter*, Göttingen, 1978, blz. 48.

²⁶) Zie daarover het artikel: *Norbert als kapelaan van Frederik I van Keulen, 1112*, in *Anal. Praem.*, 1992, LXVIII, nr. 3-4, blz. 185-195.

²⁷) Uitg. L. ENNEN en G. ECKERTS, *Quellen zur Geschichte der Stadt Köln*, dl. 1, Keulen, 1860, blz. 212: "Item Ministeriales beati Petri ad Coronationem Imperatoris cum Domino suo Archiepiscopo ultra Alpes in Expeditionem ire tenentur, illi specialiter, qui quinque marcas vel amplius in redditibus de eo tenent praeter solum Advocatum Coloniensem en Camerarium."

deelname voor de rijksvorsten een verplichting die met het verlies van hun leen kon worden gesanctioneerd²⁸).

Ook de latere tegenstander van Norbert, Frederik, graaf van Arnsberg was met zijn broer Hendrik van Rietberg op de Rometocht van 1110-1111 aanwezig. Of Godfried van Cappenberg, toen vijftien jaar oud, eveneens deelnam, is niet gekend²⁹).

Hendrik V beoogde met deze Rometocht een oplossing te bereiken in de strijd om de investituur, de onderwerping van Italië en vooral het verwerven van de keizerskroon³⁰).

Om deze tocht voor te bereiden had de koning in de herfst van 1109 reeds een gezantschap naar de paus gezonden, waarvan Frederik I van Keulen deel uitmaakte en dat met grote pracht en praal naar Rome was getrokken³¹). Hiervoor had aartsbisshop Frederik ongetwijfeld een groot gevolg opgetrommeld, doch verder bestaat er geen reden om aan een deelname van Norbert aan deze tocht te denken. Geen enkele bron vermeldt iets dergelijks, hoewel een vergezellen van zijn aartsbisshop op een gezantschapsreis niet behoefde verzwegen te worden. De paus had blijkbaar de gezanten vriendelijk ontvangen; er waren geen grote problemen gerezen, zodat het verhaal van abt Herman dat Norbert aan de paus vergiffenis had gevraagd en zich bekeerd, moeilijk op deze reis van 1109 toegepast kan worden.

In 1110 zou het leger van Hendrik V uit 30.000 krijgers en een enorme menigte voetvolk hebben bestaan, doch dat getal werd wellicht

²⁸) Zie R. KNUSSERT, *Die deutschen Italienfahrten 951 bis 1220 und die Wehrverfassung*, Oettingen, 1931, blz. 18-19.

²⁹) Zie H. GRUNDMANN, *Ausgewählte Aufsätze*, dl. I, Stuttgart, 1976, blz. 171.

³⁰) C. SERVATIUS, *Paschalis II. (1099-1118). Studien zu seiner Person und seiner Politik*, Stuttgart, 1979, blz. 216.

³¹) Zie o. m. P. SCHEFFER-BOICHORST, *Annales Patherbrunnenses...*, Innsbruck, 1870, blz. 120; *Annalium Hildesheimensium continuatio Paderbornensis*, MGH., SS., 3, blz. 112: "1109. Archiepiscopus Coloniae Fridericus, Bruno Treverensis, cancellarius Adelbertus, comes Herimannus de Winceburch, aliique principes satis clari, Romam cum pompa non parva vadunt, inter domnum apostolicum et regem concordiam facturi. Dominus apostolicus omni paternitate, omni mansuetudine eum se excepturum spondet, si ipse se ut regem catholicum, ut aecclesiae filium et defensorem, ut iusticiae amatorem, sanctae Romanae sedi exhiberet." Daarover R. KNIPPING, *Die Regesten der Erzbischöfe von Köln im Mittelalter*, dl. 2, Bonn, 1901, blz. 10, nr. 66 en 67; G. MEYER VON KNONAU, *Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Heinrich IV. und Heinrich V.*, dl. 6, Leipzig, 1907, blz. 105; Fr. HAUSMANN, *Reichskanzlei und Hofkapelle...*, Stuttgart, 1956, blz. 18; J. BEUMANN, *Siebert von Gembloux und der Traktat de investitura episcoporum*, Sigmaringen, 1976, blz. 93.

enigszins overdreven³²). Toen Johannes van Crema op het Concilie van Reims in 1119 een toespraak hield, kondigde hij eveneens de komst van Hendrik V aan met 30.000 krijgers, met de bedoeling aan te tonen dat er reden was om schrik te hebben. Men neemt aan dat Hendrik V in 1110 voor zijn Rometocht ook speciaal onderlegde mensen recruteerde, opdat ze zijn standpunt zouden kunnen propageren³³). Of Norbert ook daarom kans maakte uitgenodigd te worden, kan zeker niet worden bewezen, aangezien hij hoogstwaarschijnlijk niet als schrijver bekend stond. Ten hoogste kan hij, als kapelaan van Frederik I van Keulen, enigszins vertrouwd zijn geweest met de oorkondenredactie, doch zelfs op dat vlak zijn de bronnen allesbehalve rijk³⁴).

Alvorens de eigenlijke Rometocht aan te vatten vierde koning Hendrik V eerst nog de kroning van zijn bruid, de jonge Engelse prinses Mathilde. Dit gebeurde op 25 juli 1110 te Mainz door Frederik I van Keulen omdat de zetel van Mainz vacant was³⁵). Ook op de Rometocht

³²) *Orderici Vitalis historia ecclesiastica*, MGH., SS., 20, blz. 72: "Quinto autem anno regni sui cum 30 milibus militum et ingenti multitudine peditum Romam obsedit,...". Evenzo in het partijdige verhaal: *Ex Sugerii Vita Ludovici VI. Francorum regis*, MGH., SS., 26, blz. 51. Daarover R. KNUSSERT, *Die deutschen Italienfahrten 951 bis 1220 und die Wehrverfassung*, Oettingen, 1931, blz. 9; C. BRÜHL, *Fodrum, Gistum, Servitium regis. Studien zu den wirtschaftlichen Grundlagen des Königtums im Frankenreich und in den fränkischen Nachfolgestaaten Deutschland, Frankreich und Italien vom 6. bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts*, Keulen, Graz, 1968, blz. 528-529, en H.H. KAMINSKY, *Das "Tafelgüterverzeichnis des römischen Königs": eine Bestandsaufnahme für Lothar III.?*, in *Deutsches Archiv*, 1973, XXIX, afl. 1, blz. 185, noot 124.

³³) Zie G. KOCH, *Auf dem Wege zum Sacrum Imperium*, Berlijn, 1972, blz. 32: "Doch ist der Chronik von Ekkehard von Aura zu entnehmen, daß sich Heinrich V. der Bedeutung ideologischen Hilfsmittel gegenüber dem Papsttum wohl bewußt war und deshalb für seinen Romzug im Jahre 1110 gebildete Leute um sich sammelte, die seine Ansprüche rechtfertigen sollten." Dit besluit men uit de aanwerving van een scholaster van Würzburg, David, die kapelaan was van Hendrik V en als opdracht had de gebeurtenissen in keizerlijke zin op te tekenen. De drie boeken die hij schreef gingen verloren, zie Fr. HAUSMANN, *Reichskanzlei und Hofkapelle...*, Stuttgart, 1956, blz. 83-86; S. HAIDER, *Zum Verhältnis von Kapellanat und Geschichtsschreibung im Mittelalter*, in *Geschichtsschreibung und geistiges Leben im Mittelalter. Festschrift für Heinz Löwe*, uitg. K. HAUCK en H. MORDEK, Keulen, Wenen, 1978, blz. 113.

³⁴) Zie daarover het artikel: *Norbert als kapelaan van Frederik I van Keulen, 1112*, in *Anal. Praem.*, 1992, LXVIII, nr. 3-4, blz. 185-195.

³⁵) *Ex Roberti gestis ducum Normannorum*, MGH., SS., 26, blz. 9; *Annales Colonien-ses maximi*, MGH., SS., 17, blz. 748; G. MEYER VON KNONAU, *Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Heinrich IV. und Heinrich V.*, dl. 6, Leipzig, 1907, blz. 120; Fr. HAUSMANN, *Reichskanzlei und Hofkapelle...*, Stuttgart, 1956, blz. 21; P. LEIDINGER, *Der Romzug Heinrichs V. 1111 und das Investiturstreitproblem in ihrer Bedeutung für Westfalen*, in *Paderbornensis ecclesia. Beiträge zur Geschichte des Erzbistums Paderborn. Festschrift*

was Frederik van Keulen de voornaamste geestelijke in de omgeving van de koning. Toch vertrok hij blijkbaar niet onmiddellijk en in gezelschap van de koning, want op 6 december 1110 gaf hij nog een oorkonde te Bonn voor S. Cassius³⁶). Midden in de winter heeft hij de Alpen overschreden en op 15 februari 1111 is hij te Rome aangekomen. Hij was vergezeld van de abt van Siegburg, Kuno³⁷), hoge geestelijken van Keulen en burgers van Remagen³⁸). Indien Norbert deze Romereis heeft meegemaakt, dan was het ongetwijfeld in het gevolg van zijn heer, Frederik I van Keulen. Hij zou dus de heenreis niet in het koninklijk gevolg hebben meegemaakt, wat uiteraard zijn kansen om vermeld te worden in de reisverhalen reeds enigszins vermindert aangezien de heenreis van zijn aartsbisschop niet in de bronnen werd verhaald.

Als naar gewoonte op de Rometochten kwam het leger omstreeks 15 augustus in beweging³⁹). De hele tocht was nauwkeurig voorbereid en gepland, zodat de koning met het grootste deel van het leger vanuit Beieren over de Grote Sint-Bernardpas heen was vóór de winter inviel⁴⁰). Het andere deel trok over de Brennerpas⁴¹). Het volledige leger kwam

für Lorenz Kardinal Jaeger zum 80. Geburtstag am 23. September 1972, München, Paderborn, Wenen, 1972, blz. 90.

³⁶) R. KNIPPING, *Die Regesten der Erzbischöfe von Köln im Mittelalter*, dl. 2, Bonn, 1901, blz. 12, nr. 74; E. WISPLINGHOFF, *Friedrich I., Erzbischof von Köln (1100-1131)*, onuitgegeven verhandeling Univ. Bonn, 1951, blz. 20.

³⁷) *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins*, dl. 1, uitg. Th. J. LACOMBLET, Düsseldorf, 1840, blz. 185-186, nr. 284. Aldus ook W. PETERS, *Studien zu den Beziehungen zwischen kölnischer und römischer Kirche. Ein Baustein zur Germania Pontificia*, in *Archiv für Diplomatik*, 1971, XVII, blz. 228.

³⁸) *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins...*, dl. 1, uitg. Th. J. LACOMBLET, Düsseldorf, 1840, blz. 185-186, nr. 184: "Post hec ob utilitatem rei publice Romam petentes, comitante predicto abbate cum quibusdam prioribus Colonię sed et aliquibus de Regimagio honestioribus personis, licentiam impetravimus a domno Pascali apostolicę sedis tunc pontifice, negocium huiusmodi ad summum rei exitum perducere..."; R. KNIPPING, *Die Regesten der Erzbischöfe von Köln*, dl. 2, Bonn, 1901, blz. 11-12, nr. 70, en blz. 21, nr. 140; E. WISPLINGHOFF, *Friedrich I.,...*, blz. 20.

³⁹) *Annalium Hildesheimensis continuatio Paderbornensis*, MGH., SS., 3, blz. 112: "Circa assumptionem sanctę Marię rex regio apparatu Italiam ingreditur." Dezelfde tekst in P. SCHEFFER-BOICHOEST, *Annales Patherbrunnenses...*, Innsbruck, 1870, blz. 123. Ook Lotharius III begon de Rometocht van 1132-1133, in gezelschap van Norbert, op 15 augustus, zie W.M. GRAUWEN, *Norbertus, aartsbisschop van Maagdenburg (1126-1134)*, Brussel, 1978, blz. 507 en 517.

⁴⁰) P. LEIDINGER, *Der Romzug...*, blz. 90.

⁴¹) H.-J. STUELLEIN, *Das Itinerar Heinrichs V. in Deutschland*, München, 1971, blz. 47; H.H. KAMINSKY, *Das "Tafelgüterverzeichnis des römischen Königs: eine Bestandsaufnahme für Lothar III.?", in Deutsches Archiv*, 1973, XXIX, afl. 1, blz. 185.

terug samen te Roncaglia bij Piacenza, waar een schitterende legerparade werd gehouden.

Kerstmis 1110 werd met veel luister gevierd te Firenze⁴²⁾.

Te Arezzo vernieuwde Hendrik V een oorkonde van zijn vader voor de kanunniken van de domkerk op 19 januari 1111. Bisschop Burchard van Münster⁴³⁾ fungeert als kanselier voor Italië in de plaats van Adelbert van Mainz, doch hier worden geen getuigen aangehaald⁴⁴⁾. Van daaruit werd een gezantschap gezonden aan de paus, dat door deze laatste met "*fratres*" werd aangesproken en dus uit geestelijken bestond⁴⁵⁾.

Een tweede gezantschap werd naar de paus gezonden vanuit Acquapendente. Behalve de leider, Adelbert van Mainz, bestond deze groep uitsluitend uit enkele wereldlijke vorsten, waaronder Frederik van Arnsberg. De samenstelling van dit gezantschap schijnt wel door de koning met opzet bedoeld geweest te zijn, vooreerst omdat de onderhandelaars van de eerste ronde geestelijken waren die niet akkoord gingen met het plan van de paus en tevens om de pauselijke voorstellen zolang mogelijk voor de geestelijke rijksvorsten verborgen te houden, wat hem inderdaad lukte. Voor sommigen onder de wereldlijke vorsten, zoals Frederik van Arnsberg, die sedert jaren zijn macht en territorium ten koste van de Westfaalse bisschoppen wenste uit te breiden, zou het pauselijk plan trouwens heel wat voordeel kunnen brengen. Dit was uiteraard niet voor iedereen het geval. De hele feodale piramide werd door het pauselijk plan aangetast. Ook de leken-leenmannen die van geestelijke heren afhingen zouden gevaar lopen indien hun leenheren verplicht werden hun goederen aan het Rijk terug te geven. Het pauselijk plan was wellicht het enig-mogelijke om de eng-vervlochten geestelijke en wereldlijke belangen uit elkaar te halen, maar het werd door zijn tijdgenoten reeds als onuitvoerbaar beschouwd en door latere historici vaak als naïef en wereldvreemd bestempeld. Minder idealistisch en onbaatzuchtig vanwege Paschalis II lijkt wel dat het *patrimonium Petri* van de

⁴²⁾ *Frutolfi et Ekkehardi chronica...*, uitg. F.-J. SCHMALE en I. SCHMALE-OTT, Darmstadt, 1972, blz. 300; *Annalium Hildesheimensium continuatio Paderbornensis*, MGH., SS., 3, blz. 112.

⁴³⁾ Zie over hem W. KOHL, *Überlegungen zur Herkunft Burchards des Roten, Bischofs von Münster (1079-1118)*, in *Ecclesia Monasteriensis. Beiträge zur Kirchengeschichte und religiösen Volkskunde Westfalens. Festschrift für Alois Schröer...* (Geschichte und Kultur 7), Münster, 1992, blz. 11-21.

⁴⁴⁾ K.F. STUMPF-BRENTANO, *Die Reichskanzler vornehmlich des X., XI. und XII. Jahrhunderts...*, dl. 3, Innsbruck, 1865-1881, blz. 662-664, nr. 471.

⁴⁵⁾ C. GERNANDT, *Die erste Romfahrt Heinrichs V.*, diss. Heidelberg, 1890, blz. 13.

paus zelf buiten schot moest blijven. Hendrik V bleef steeds beloven het pauselijk domein volledig te herstellen, ook nog nadat de paus volledig aan zijn eisen had toegegeven op 11 april 1111⁴⁶).

Op zaterdag, 4 februari 1111, werd een globaal akkoord bereikt tussen de vertegenwoordigers van paus en koning te S. Maria in Turri, aan de ingang van het voorhof van de Sint-Pieter. Dat hield in dat Hendrik V op de dag van zijn kroning zou afzien van het investituurrecht met staf en ring en de territoriale bezittingen van Sint-Pieter teruggeven aan de paus. Deze laatste van zijn kant zou aan alle bisschoppen en abten van het Roomse Rijk bevelen de *regalia* terug te geven⁴⁷).

Te Sutri werd op donderdag, 9 februari, een eed gezworen door Hendrik V en dertien edelen, waaronder als eerste Frederik van Keulen, als ook Frederik van Arnsberg en Adelbert van Mainz, om de veiligheid van paus Paschalis II te waarborgen⁴⁸). Er werd een pact gesloten waarbij de paus beloofde afstand te doen van de *regalia*, en de koning beloofde afstand te doen van het investituurrecht op de kroningsdag. Dit pact werd o. m. door Adelbert van Mainz ondertekend⁴⁹). De paus stelde hier zijn zeer ambitieus plan voor, nl. dat de kerkelijke vorsten afstand zouden doen van de goederen die ze vanwege de vorst in leen kregen (de *regalia*). De Kerken zouden voortaan enkel leven van de tienden en vrome schenkingen. Dit betekende een soort van scheiding tussen Kerk en Staat, eeuwen vóór die gedachte in feite gerealiseerd werd. Men heeft dan ook een verband gezocht met de armoedebeweging uit het begin der twaalfde eeuw⁵⁰), waarvan Paschalis II, als cluniacenser, de invloed zou hebben ondergaan. Anderen hebben er op gewezen dat paus en koning niet hetzelfde verstonden onder de *regalia*⁵¹) en dat Paschalis II de Kerk

⁴⁶) *Annales Romani, MGH., SS., 5*, blz. 476. Zie C. SERVATIUS, *Paschalis II (1099-1118)*, ..., Stuttgart, 1979, blz. 225.

⁴⁷) J. L. nr. 6289 (4661). U.-R. BLUMENTHAL, *Patrimonia and Regalia in 1111*, in *Law, Church and Society. Essays in Honor of Stephan Kuttner*, ed. by K. PENNINGTON and R. SOMERVILLE, Philadelphia, 1977, blz. 9.

⁴⁸) *Annales Romani, MGH., SS., 5*, blz. 474.

⁴⁹) *Annales Romani, MGH., SS., 5*, blz. 473.

⁵⁰) Aldus P. ZERBI, *Pasquale II e l'ideale della povertà della chiesa*, in *Annuario dell'Università Cattolica del Sacro Cuore*, 1964/65, blz. 207-229.

⁵¹) In de eed die Petrus Leonis uitsprak in plaats van de paus en in het privilege van Paschalis II worden een aantal voorbeelden gegeven die dit begrip verduidelijken, nl. steden, hertogdommen, markgraafschappen, graafschappen, munt- markt- en tolrechten, rijksvoogdijen, en al wat duidelijk tot het Rijk behoort. Zie de uitg. L. WEILAND, in *Constitutiones et acta publica imperatorum et regum*, dl. 1, Hannover, 1893, blz. 138-139 en blz. 141; C. SERVATIUS, *Paschalis II*, ..., Stuttgart, 1979, blz. 226.

niet wilde verarmen, maar integendeel zeer veel belang stelde in een herwinnen van het hele *patrimonium Petri*⁵²). Hendrik V en de bisschoppelijke gezanten daarentegen zouden het pauselijk plan van meet af aan als onuitvoerbaar hebben beschouwd. Men denkt hierbij onwillekeurig aan de onbetrouwbaarheid van Hendrik V, die eind 1105 zijn vader met valse beloften naar Bingen en naar het kasteel van Ingelheim had gelokt om hem daar gevangen te nemen⁵³).

Adelbert keerde, samen met de pauselijke gevolmachtigde, Pierleone, naar de koning terug. Deze verklaarde zich akkoord met de overeenkomst op voorwaarde dat de hele Kerk en alle vorsten daarmee zouden instemmen⁵⁴), een voorwaarde waarin hij zelf niet geloofde.

Op zondag, 12 februari 1111, trok Hendrik V schijnbaar vreedzaam Rome binnen⁵⁵). De koning werd in de Sint-Pieterskerk ontvangen, die door zijn soldaten volledig bezet was. De koning las zijn oorkonde voor; daarna ook de paus. Doch onmiddellijk rees een storm van protest op, zodat de voorlezing moest onderbroken worden. De koning trok zich dan terug voor beraad met de bisschoppen. De paus wachtte ondertussen op de toestemming van de Duitse bisschoppen. De pausgezinde bisschoppen gaven de paus de voetkus⁵⁶), terwijl de gezellen van de koning, die ongetwijfeld de meerderheid uitmaakten, bleven weigeren de overeenkomst goed te keuren. Misschien heeft deze episode van de voetkus aan de paus de aanleiding gegeven voor het verhaal van de monnik Herman dat Norbert eveneens de paus te voet zou zijn gevallen en om vergiffenis zou hebben gevraagd. Aan de vergadering werd dan het evangelie-woord voorgehouden: "Geef aan de keizer wat de keizer toekomt" (*Matt.* 22, 21), doch zonder succes.

Ondertussen was het avond geworden. De paus en zijn gevolg werden voortdurend door soldaten van Hendrik V bewaakt. De kardinalen zouden de keizerskroning hebben gewild, doch de koning wilde eerst het

⁵²) Aldus U.-R. BLUMENTHAL, *Patrimonia and Regalia in 1111*, Philadelphia, 1977, blz. 9-20.

⁵³) C. SERVATIUS, *Heinrich V. 1106-1125*, in *Kaisergestalten des Mittelalters*, uitg. H. BEUMANN, München, 1984, blz. 140.

⁵⁴) A. HAUCK, *Kirchengeschichte Deutschlands*, dl. 3, Leipzig, 1920, blz. 899; Fr. HAUSMANN, *Reichskanzlei und Hofkapelle...*, Stuttgart, 1956, blz. 23.

⁵⁵) *Annales Elwangenses*, MGH., SS., 19, blz. 19; *Chronica pontificum et imperatorum ex cod. Veneto*, MGH., SS., 24, blz. 114; *Romoaldi annales*, MGH., SS., 19, blz. 414 (velud pacificus); *Annales Mediolanenses breves*, MGH., SS., 18, blz. 389 (intravit pacifice, et simulata concordia).

⁵⁶) *Annales Romani*, MGH., SS., 5, blz. 474: "Tunc episcopi Trasalpini [sic] ad pontificis vestigia corruerunt, et ad oris oscula surrexerunt."

investituurrecht terug nu het plan van Paschalis mislukt was. De paus las dan een H. Mis, aangezien het zondag was (12 februari). Hij werd binnen de kerk bewaakt tot het volledig donker was en dan naar buiten gebracht. Als aanstokers tot de gevangenneming van de paus golden Adelbert van Mainz en Burchard van Münster⁵⁷). Toch schijnt het plan door de koning zelf te zijn opgevat, voorbereid en doorgevoerd. Uit de zekerheidseden, waarin de paus telkens wordt gerustgesteld dat hij niet zou worden gevangen genomen, blijkt trouwens voldoende dat men met die mogelijkheid terdege rekening hield. De volgende morgen, 13 februari, brak er opstand uit van de Romeinen. Daarbij zou de koning in ernstige moeilijkheden zijn gebracht en zelfs aan vluchten hebben gedacht, maar de Keulse aartsbisschop zou hem met een sterke troepenmacht te hulp zijn gekomen en vele Romeinen hebben gedood, zodat de overwinning werd behaald en de paus kon worden weggevoerd. Dit verhaal komt echter alleen in een Keulse bron voor en werd daarom, wellicht terecht, toegeschreven aan de ijdele pralerij van de Keulsen⁵⁸).

Na drie dagen werd de paus in de nacht van 15 op 16 februari buiten Rome gevoerd en gedurende 61 dagen, van 12 februari tot 13 april, in hechtenis gehouden⁵⁹).

Kardinaal-bisschop Johannes van Tusculum, die samen met kardinaal-bisschop Leo van Ostia, kon ontkomen aan de gevangenneming door Hendrik V, schreef op 13 februari 1111 een bericht daarover aan kardinaal-bisschop Richard van Albano, die zich in Frankrijk bevond⁶⁰).

Na twee maanden hechtenis gaf de paus toe om de investituur zonder simonie aan de koning te laten en de wijding pas toe te laten na de investituur door de koning. Hij beloofde geen wraak te nemen en geen

⁵⁷) *Chronica monasterii Casinensis auctore Petro diacono, MGH., SS., 7, blz. 780*: "Quod cum papa se id non posse implere dixisset, caesar iratus, et seductus consilio Alberti archiepiscopi Maguntini et Burchardi episcopi Saxonum, non veritus est eum suis armatis militibus circumdare."

⁵⁸) Zie daarover R. KNIPPING, *Die Regesten...*, dl. 2, Bonn, 1901, blz. 12, nr. 76; C. SERVATIUS, *Paschalis II. (1099-1118)*, Stuttgart, 1979, blz. 243, noot 183: "Lokalstolz, aber auch eine unbefangene Einstellung zum Typ des geistlichen Fürsten spiegelt die Nachricht der Annales Colonienses maximi ad a. 1111 (MG SS 17) 748 über das Eingreifen des Kölner Metropoliten 'cum valida manu'."

⁵⁹) *Annales Seligenstadenses, MGH., SS., 17, blz. 31*; *Cronica apostolicorum et imperatorum Basileensis, MGH., SS., 31, blz. 291*. C. SERVATIUS, *Paschalis II.*, Stuttgart, 1979, blz. 242 en 251.

⁶⁰) R. HÜLS, *Kardinäle, Klerus und Kirchen Roms, 1049-1130*, Tübingen, 1977, blz. 141.

kerkban uit te spreken. De koning zweert dan de paus vrij te laten. Deze eed van de koning werd bevestigd door een eed van vijf geestelijken, waaronder Frederik van Keulen⁶¹), die dus hier nog duidelijk tot het koninklijk gevolg behoort.

In het hele verhaal van de onderhandelingen in de Sint-Pieter en de gevangenneming van de paus wordt nergens in de vele bronnen melding gemaakt van enig berouw bij leden van de koninklijke groep. Pas negen jaar later, op 25 juni 1120, treffen we een bul aan van Calixtus II, die meldt dat de Beierse paltsgraaf, Otto van Wittelsbach, zijn spijt had laten uitdrukken bij de paus dat hij bij de gebeurtenissen van 1111 aanwezig was geweest. Calixtus II toonde zich verheugd over die houding, doch legde hem als penitentie op dat hij het augustijnerklooster Indersdorf (aan de rivier Glon) zou stichten en het aan de H. Stoel onderwerpen⁶²). Het is echter zeer de vraag of de monnik Herman kennis kon hebben van deze bul die in 1120 vanuit het Lateraan naar Beieren werd gezonden.

Slechts van één persoon wordt gemeld dat hij tegen de koning oppositie zou hebben gevoerd, nl. van aartsbisschop Koenraad van Salzburg (1106-1147)⁶³). Deze zou zich verzet hebben toen Paschalis II aan de koning het investituurrecht wilde verlenen en gezegd hebben dat dit tegen alle rechtvaardigheid indruiste. Eén van de koninklijke soldaten, Hendrik Caput (Haupt) zou hem met het zwaard hebben bedreigd, roepend dat hij zich schuldig maakte aan majesteitsschennis en dat hij de aanstoker van alle kwaad was⁶⁴). Het precieze verloop van dit incident wordt uit de bronnen niet duidelijk. Dat het conflict werkelijk plaats heeft gevonden en dat Koenraad door een koninklijk ministeriaal met het zwaard werd bedreigd, wordt algemeen als waar aanvaard. De aanlei-

⁶¹) G. MEYER VON KNONAU, *Jahrbücher...*, dl. 6, Leipzig, 1907, blz. 171.

⁶²) J. L. nr. 6655 (5092): "Dolere te...". Zie G. MEYER VON KNONAU, *Jahrbücher...*, dl. 7, Leipzig, 1909, blz. 159. Over Indersdorf, zie L.H. COTTINEAU, *Répertoire topobibliographique des abbayes et prieurés*, dl. 1, Mâcon, 1939, kol. 1454.

⁶³) G. MEYER VON KNONAU, *Jahrbücher...*, dl. 6, Leipzig, 1907, blz. 158. Daarover ook Ch.-J. HEFELE-LECLERCQ, *Histoire des Conciles d'après les documents originaux*, dl. 5, 1, Parijs, 1912, blz. 520. Hier wordt, naast Koenraad, ook Norbert kapelaan van de koning en opposant tegen diens beslissing genoemd.

⁶⁴) *Gesta episcoporum Salisburgensium*, MGH., SS., 11, blz. 68: "...respondit apostolico: Pater, qualiter te promittis facere iuste, quod est contra omnem iustitiam. Illo vero insistente et iterante quod dixerat, iste quoque institit verbo priori. Illico quidam ex satellitibus regis Heinricus cognomento Caput, librato in cervicem archiepiscopi gladio, clamavit eum reum maiestatis et auctorem totius mali, idque eum iam luiturum. Ad hanc vocem subito mille ferme enses in caput illius pendebant."

ding van Koenraads reactie schijnt ook wel de gevangenneming van de paus geweest te zijn⁶⁵).

Dit verhaal over Koenraad van Salzburg biedt weinig vergelijkingspunten met het verhaal van abt Herman over Norbert. Koenraad treedt blijkbaar helemaal alleen op en wordt ook alleen met de dood bedreigd⁶⁶). Er wordt geen melding gemaakt van een voetkus of van het vragen van vergiffenis aan de paus, zoals bij abt Herman. Men kan dan ook niet stellen dat Herman het heldenfeit van Koenraad op Norbert heeft willen toepassen. Het enige vergelijkingspunt tussen de twee verhalen is dat beide duidelijk bedoeld zijn ter verheerlijking van hun held, wat hun geloofwaardigheid niet verhoogt.

Bij nader toezien echter bleef wel een bron bewaard waarin gesteld wordt dat de koning zelf zich voor de voeten van de paus zou hebben geworpen en vergiffenis gevraagd⁶⁷). Dit gebeurde echter gedurende de gevangenschap van de paus en met de bedoeling hem te doen toegeven. Hier staan we dus wel voor een bericht dat met het verhaal van abt Herman tot op zekere hoogte vergelijkbaar is. Doch ook hier zijn de verschilpunten zo essentieel dat men moeilijk aan een afhankelijkheid kan denken. Herman kon toch moeilijk de koning met Norbert verwarren en de plaats, tijd en bedoeling van de voetval zijn grondig verschillend.

Het verhaal van de monnik Herman over het berouw van Norbert te Rome schijnt dus wel een van de vele fabeltjes te zijn die achteraf rond de dramatische gebeurtenissen van 1111 werden geweven⁶⁸).

⁶⁵) Zie C. SERVATIUS, *Paschalis II. (1099-1118)*,..., Stuttgart, 1979, "Zu S. 241 Anm. 174: "Als gesichert ist nur anzusehen, daß ein königlicher Dienstmann mit dem Schwert auf Erzbischof Konrad losging; mit Otto von Freising und den Admonter Annalen ist der Anlaß dafür am ehesten in Konrads Widerstand gegen die Festnahme des Papstes zu sehen."

⁶⁶) In één historisch werk worden Koenraad van Salzburg en Norbert in één adem genoemd als opposanten, maar daartoe bestaat geen reden, zie Ch. J. HÉFELÉ en H. LECLERCQ, *Histoire des Conciles d'après les documents originaux*, dl. 5, 1, Parijs, 1912, blz. 520: "Conrad, archevêque de Salzbourg et Norbert, chapelain royal, le futur fondateur de l'ordre des prémontrés, osèrent seuls désapprouver le procédé de l'empereur..."

⁶⁷) *Annalium Hildesheimensium continuatio Paderbornensis*, MGH., SS., 3, blz. 112: "Rex ipse pedibus eius humiliter profusus, veniam postulabat, obedientiam spondet, dummodo ei in regia potestate iure antecessorum suorum catholicorum regum uti concedat."

⁶⁸) K. GERNANDT, *Die erste Romfahrt Heinrichs V.*, Heidelberg, 1890, in-8°, 77 blz., die zeer kritisch staat tegenover de vele legenden in de bronnen, vermeldt Norbert niet. Wellicht beschouwde hij het verhaal van de monnik Herman als één van de vele fabels die later rond de dramatische gebeurtenissen te Rome werden geweven.

Opvallend in het hele verhaal van de gebeurtenissen van 1110-1111 blijft dat het uitpuilt van de zekerheidseden, vredeskussen en mooie verklaringen beiderzijds. De groten der aarde waren blijkbaar in het begin der twaalfde eeuw reeds tot heel wat onoprechtheid en schijnheiligheid in staat.

Op 23 maart 1111 hernieuwde Hendrik V een oorkonde voor de abdij van S. Maria de Serena bij Volterra. Als getuigen treden hier de bisschoppen op van Regensburg, Bamberg, Würzburg en Spiers en de hertogen Welf, Engelbert en Hendrik. Als kanselier fungeert weerom bisschop Burchard van Münster in plaats van Adelbert van Mainz⁶⁹).

Het Paasfeest, 2 april 1111, vierde Hendrik V in zijn kamp, niet ver van Rome⁷⁰).

Het verdrag van dinsdag, 11 april 1111, te Ponte Mammolo vóór Rome gesloten, verleende aan de Duitse koning het investituurrecht met ring en staf, weliswaar pas na de kanonieke verkiezing, doch vóór de wijding. Paus en kardinalen zouden worden vrijgelaten tegen de belofte de keizerskroning te laten doorgang vinden en nooit de ban tegen de keizer uit te spreken. Onder de veertien rijksvorsten, vijf geestelijke en negen wereldlijke, die dit verdrag sloten en met een eed bezworen, vindt men Frederik I van Keulen en Burchard van Münster (1098-1118) en op de vierde plaats onder de wereldlijke vorsten, graaf Frederik van Arnsberg⁷¹).

Op donderdag, 13 april, vond de keizerskroning plaats⁷²), met de stadspoorten gesloten⁷³), waarna de keizer onmiddellijk terugkeerde naar zijn kamp.

Twee dagen later, op 15 april, ontving Otto van Bamberg van de paus het pallium en het recht het kruis (*vexillum crucis*) voor zich uit te laten dragen. In deze bul wordt Frederik I van Keulen genoemd als pauselijk aartskanselier⁷⁴), een waardigheid die de Keulse aartsbisschoppen vroe-

⁶⁹) K.F. STUMPF-BRENTANO, *Die Reichskanzler vornehmlich des X., XI. und XII. Jahrhunderts...*, dl. 3, Innsbruck, 1865-1881, blz. 94-95, nr. 85.

⁷⁰) *Frutolfi et Ekkehardi chronica...*, uitg. F.-J. SCHMALE en I. SCHMALE-OTT, Darmstadt, 1972, blz. 304.

⁷¹) *Annales Romani*, MGH., SS., 5, blz. 476; *Ex Florentii Wigorniensis historia*, MGH., SS., 5, blz. 565; P. LEIDINGER, *a. c.*, blz. 104.

⁷²) *Annalium Hildesheimensium continuatio Paderbornensis*, MGH., SS., 3, blz. 112.

⁷³) *Annales Romani*, MGH., SS., 5, blz. 476.

⁷⁴) J. L. nr. 6291 (4663): "Caritatis bonum...", uitg. Ph. JAFFÉ, *Monumenta Bambergensia, Bibliotheca rerum Germanicarum*, dl. 5, Berlijn, 1869, blz. 277-279, nr. 151.

ger nog hadden bekleed⁷⁵). Beide gunsten mogen worden beschouwd als bedongen door de nieuwe keizer en gelden als beloningen voor hun deelname aan de Rometocht.

Na de keizerskroning heeft Hendrik V Rome zo vlug mogelijk verlaten. Op 2 mei was de keizer te Forlimpopoli en van 6 tot 9 mei verbleef hij in de burcht Bianello ten noorden van Canossa bij markgravin Mathilde van Toscane⁷⁶). Hij liet zich daar erkennen als erfgenaam van haar bezittingen. Zij was namelijk even nauw verwant aan Hendrik V als ook aan de beide Arnsberger graven, Frederik en Hendrik.

Frederik I van Keulen verschijnt als intervenient in een keizerlijke oorkonde van 18 mei 1111 voor een familie die aan de keizer o. m. te Rome diensten had bewezen⁷⁷).

De volgende dag, op 19 mei 1111, bevond het keizerlijk leger zich nog in de nabijheid van Verona. Daar werd nogmaals een familie in de keizerlijke bescherming opgenomen op aanvraag van Frederik I, aartsbisschop van Keulen, Hartwig, bisschop van Regensburg, Otto van Bamberg, Bruno van Spiers, Ulrik van Konstanz, Petrus van Padua, Erlung van Würzburg en een aantal graven waaronder Frederik van Arnsberg⁷⁸).

Op dezelfde dag kreeg het klooster van Sinte-Agatha, gelegen in een voorstad van Cremona, een beschermingsoorkonde waarin nogmaals Frederik van Keulen, samen met Adelbert van Mainz, als aanvrager optreedt. Burchard van Münster fungeert weerom als kanselier in de plaats van Adelbert van Mainz⁷⁹).

Het Pinksterfeest, 21 mei 1111, werd nog te Verona gevierd⁸⁰), waar Frederik van Arnsberg nogmaals als getuige optreedt⁸¹), en op 7 augus-

⁷⁵) E. WISPLINGHOFF, *Friedrich I.,...*, blz. 21; H. BRESSLAU, *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien*, dl. 1, Berlijn, 1958, blz. 238-239; D. LÜCK, *Die Kölner Erzbischöfe Hermann II. und Anno II. als Erzkanzler der Römischen Kirche*, in *Archiv für Diplomatik*, 1970, XXVI, blz. 2, noot 7.

⁷⁶) C. GERNANDT, *Die erste Romfahrt Heinrichs V.*, Heidelberg, 1890, blz. 75; G. MEYER VON KNONAU, *Jahrbücher...*, dl. 6, Leipzig, 1907, blz. 178.

⁷⁷) Uitg.: K.F. STUMPF-BRENTANO, *Die Reichskanzler, vornehmlich des X., XI. und XII. Jahrhunderts*, dl. 3, Innsbruck, 1865-1881, blz. 96-97, nr. 86; "...qualiter nos rogatu et consilio Frederici Colloniensis [sic] archiepiscopi...".

⁷⁸) Uitg.: K.F. STUMPF-BRENTANO, *Die Reichskanzler...*, dl. 3, Innsbruck, 1865-1881, blz. 97, nr. 87, en blz. 664-665, nr. 472.

⁷⁹) K.F. STUMPF-BRENTANO, *Die Reichskanzler...*, dl. 3, Innsbruck, 1865-1881, blz. 97-99, nr. 87.

⁸⁰) *Annalium Hildesheimensium continuatio Paderbornensis, MGH., SS.*, 3, blz. 112. G. MEYER VON KNONAU, *Jahrbücher...*, dl. 6, Leipzig, 1907, blz. 179.

⁸¹) K.F. STUMPF-BRENTANO, *Die Reichskanzler...*, dl. 2, Innsbruck, 1865-1883, blz. 258-259, nr. 3057; zie ook de uitgave *Ibidem*, dl. 3, Innsbruck, 1865-1881, blz. 664-665, nr. 472.

tus was men terug te Spiers, waar de keizer het lichaam van zijn vader, na vijf jaar geweigerde kerkelijke begrafenis, op zijn overlijdensdag officieel in de domkerk kon laten bijzetten⁸²). Ook hierbij was Frederik I van Keulen aanwezig⁸³).

Op 9 augustus 1111 bevindt Hendrik V zich nog te Spiers en verleent daar een oorkonde aan de domkanunniken van Worms. De bisschop van Münster, Burchard, en graaf Godfried van Caloen zijn de enige getuigen die met name worden vermeld⁸⁴).

In het Lateraans Concilie van 18 tot 23 maart 1112 noemde Gerard van Angoulême de overeenkomst tussen paus en keizer eerder een *prae-privilegium* dan een *privilegium*⁸⁵). Gerard was in Frankrijk magister geweest en had daar Frederik van Keulen onder zijn studenten gehad. In 1112 bracht hij de synodebesluiten over naar zijn voormalige student, die echter allesbehalve opgezet was daarmee. Frederik verweet zijn voormalige magister groot schandaal geschopt te hebben aan het Keulse hof, doch Girard antwoordde daarop dat het voor Frederik misschien een schandaal mocht heten, voor hemzelf was het evangelie⁸⁶).

Uit dit alles blijkt dat Frederik I van Keulen in ieder geval de hele Rometocht lang aan de kant van Hendrik V heeft gestaan. Hij was de eerste die de eed aflegde te Ponte Mammolo op dinsdag, 11 april 1111⁸⁷). Ook al was Frederiks politiek er een van voortdurende wisseling van bondgenootschappen, toch bleef er geen spoor bewaard van enige onenigheid met de keizerlijke politiek op of vlak na deze Rome-reis. Sedert 1112 werd de breuk tussen Hendrik V en de Duitse vorsten groter en groter⁸⁸), doch in 1113 en januari 1114 is Frederik van Keulen nog een drietal keren getuige in keizerlijke oorkonden⁸⁹); pas in de zomer en de herfst van 1114 ontbrandt een langdurige gewapende strijd

⁸²) *Annalium Hildesheimensium continuatio Paderbornensis*, MGH., SS., 3, blz. 112.

⁸³) G. MEYER VON KNONAU, *Jahrbücher...*, dl. 6, Leipzig, 1907, blz. 209; E. WISPLINGHOFF, *Friedrich I...*, blz. 21.

⁸⁴) K.F. STUMPF-BRENTANO, *Die Reichskanzler...*, dl. 3, Innsbruck, 1865-1881, blz. 99, nr. 88.

⁸⁵) *Gesta abbatum Trudonensium*, MGH., SS., 10, blz. 298.

⁸⁶) R. KNIPPING, *Die Regesten der Erzbischöfe von Köln*, dl. 2, Bonn, 1901, blz. 13, nr. 87; G. MEYER VON KNONAU, *Jahrbücher...*, dl. 6, Leipzig, 1907, blz. 236.

⁸⁷) Zie de uitg. L. WEILAND, in MGH., *Constitutiones et acta publica imperatorum et regum*, dl. 1, Hannover, 1893, blz. 144; *Annales Romani*, MGH., SS., 5, blz. 476; *Ex Florentii Wigornienis historia*, MGH., SS., 5, blz. 565.

⁸⁸) A. HAUCK, *Kirchengeschichte Deutschlands*, dl. 3, Leipzig, 1920, blz. 907.

⁸⁹) R. KNIPPING, *Die Regesten...*, dl. 2, Bonn, 1901, blz. 15, nrs 98, 101 en 102.

tussen een bondgenootschap rond Frederik en de keizer⁹⁰). Deze oppositie had evenwel geen enkel verband met de investituurstrijd. Wel wordt in het kader daarvan nog eenmaal naar de gebeurtenissen van 1111 te Rome gerefereerd. Frederik I had namelijk ook eind september 1114 het gebied van zijn suffragaan, bisschop Burchard van Münster, geplunderd⁹¹). Daarop schreef deze laatste in september 1114 een brief aan Frederik waarin hij tegen zijn excommunicatie protesteerde en beweerde dat de reden daarvoor, te weten het onrecht aan de paus aangedaan, hem onrechtmatig ten laste werd gelegd, aangezien Frederik heel goed wist dat Burchard te Rome juist de vrede had verdedigd⁹²).

Gezien deze keizervriendelijke houding van Frederik tot begin 1114⁹³) is het dan ook vrijwel uitgesloten dat Norbert op de Rometocht openlijk een andere houding zou hebben aangenomen dan zijn aartsbisschop.

Besluit:

Bij het overlopen van de bronnen over de Rometocht van 1110-1111 vinden we nergens en spoor van Norbert, noch in de verhalende bronnen, noch in de oorkonden. Deze vaststelling sluit echter een deelname aan deze tocht niet volledig uit, want ook de andere persoonlijkheden van mindere rang zoals Burchard van Kamerijk en David, de scholaster van Würzburg, komen in de oorkonden niet voor, doch wel in de verhalende bronnen⁹⁴). Als kapelaan van Frederik van Keulen moest Norbert niet speciaal vermeld worden, tenzij hij iets opvallends zou hebben verricht.

⁹⁰) R. KNIPPING, *Die Regesten...*, dl. 2, Bonn, 1901, blz. 15, nr. 104; E. WISPLINGHOFF, *Friedrich I., Erzbischof von Köln (1100-1131)*, onuitg. diss. Bonn, 1951, blz. 45 en 101.

⁹¹) R. KNIPPING, *Die Regesten...*, dl. 2, Bonn, 1901, blz. 15, nr. 104.

⁹²) R. KNIPPING, *Die Regesten...*, dl. 2, Bonn, 1901, blz. 16, nr. 105.

⁹³) Aldus E. WISPLINGHOFF, *Friedrich I. von Köln (1100-1131)*, onuitg. Diss. Bonn, 1951, blz. 22, met noot 68, en blz. 45. Daarover ook Fr.-R. ERKENS, *Zur verfassungsrechtlichen Stellung der Herzöge von Limburg im 12. und 13. Jahrhundert*, in *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 1979, XLIII, blz. 172, noot 22, die de vraag behandelt of een afkoeeling in de verhouding tussen Frederik en de keizer reeds vanaf 1112 kan zijn ingetreden. R. KNIPPING, *Die Regesten...*, dl. 2, Bonn, 1901, blz. 15, nr. 101-102, plaatst de verandering van partij pas in de zomer-herfst van 1114. T. DIEDERICH, *Das älteste Kölner Stadtsiegel*, in *Aus kölnischer und rheinischer Geschichte. Festgabe Arnold Güttches...*, Keulen, 1969, blz. 71, noemt Frederik een trouwe dienaar van de keizer tot 1114.

⁹⁴) Zie Fr. HAUSMANN, *Reichskanzlei und Hofkapelle...*, Stuttgart, 1956, blz. 83-85 over David, die in drie verhalende bronnen voorkomt, en blz. 87 over Burchard van Kamerijk.

De enige bron die Norberts aanwezigheid vermeldt is en blijft de benedictijnerabt Herman in zijn verhaal over de herstelling van zijn Doornikse abdij.

Dat de aanbieding van het bisdom Kamerijk in de jaren 1113-1114 een beloning zou zijn geweest zijn voor deze Rometocht, is slechts een hypothese gebouwd op een andere hypothese, aangezien ook de aanbieding van dit bisdom onvoldoende bewijsbaar blijft.

Norberts deelname aan de Rometocht mag dan al enigszins hypothetisch blijven, veel meer nog geldt dit voor het bericht van abt Herman dat Norbert op spectaculaire wijze en in het publiek van partij zou zijn veranderd en de paus te voet zijn gevallen. Ten hoogste kan men aangaan dat de gevangenneming van de paus op Norbert indruk heeft gemaakt en dat een reflectie daarop invloed op zijn latere "beking" heeft uitgeoefend.

Summarium:

Fontibus circa expeditionem Romanam annis 1110-1111 iterum inspectis, nullum vestigium Norberti invenimus, neque in fontibus narrativis, neque in diplomatibus. Quod factum tamen eius participationem ad hanc expeditionem non omnino excludit, quia personae minoris momenti et conditionis in fontibus non inveniuntur. Neque enim Burchardus, postea episcopus Cameracensis, neque David, scolasticus Wirciburgensis in diplomatibus Henrici V nominantur.

In una tantum fonte de praesentia Norberti mentionem factum est, nempe in Herimanni libro de restauratione abbatae Tornacensis.

Coniectura ut oblatio episcopatus Cameracensis annis 1113-1114 remuneratio fuerit pro expeditione Romana, nonnisi suppositio est, aedificata super aliam coniecturam quia quoque imperatorem hanc dioecesim Norberto obtulisse non sufficienter probari potest.

Sit Norberti praesentia ad expeditionem Romanam iam incerta, multo maius hoc praevallet pro mentione abbatis Herimanni Norbertum publice et aperte Romae conversum esse et ad pedes papae veniam petisse. Solummodo credendum est captionem papae, si Norbertus praesens fuerit, eum in tantum commovisse ut meditatio huius facti ad "conversionem" posteriorem eum instigasset.

Mankevosstraat 71
B-1860 Meise

W.M. GRAUWEN, O. Praem.